

**ПРОЗА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.
КРІЗЬ ПРИЗМУ НАЦІОНАЛЬНУ**

У статті проаналізовано зразки української ідеологічної прози, простежено її концептуальні, ідейно-проблемні та образні особливості.

Ключові слова: ідеологічна проза, повість, образ, герой, тенденційність, публіцистичність, народолобець, національна інтелігенція

Nadiya Boyko. Fiction writing of the second half of the 19th century and the national identity

The paper analyzes some examples of Ukrainian ideological prose and traces its conceptual, ideological and stylistic peculiarities.

Key words: ideological prose, story, image, character, tendency, journalism, narodnik, national intelligentsia.

1878 р. побачила світ стаття І. Франка “Література, завдання і її найважливіші ціхи”, що мала стати своєрідним маніфестом нового етапу розвитку української літератури. Зосередимося на кількох її аспектах. Дискутуючи з І. Нечуєм-Левицьким щодо трактату “Сьогочасне літературне прямування” (1878), І. Франко, між іншим, наголосив на таких концептах, як тенденційність й ужитковість літератури. За переконанням критика, “Література, стояча над партіями, – <...> се ваша фантазія, але на ділі такої літератури не було ніколи”, до того ж література “повинна бути робітницею на полі людського поступу”, “вказувати в самім корені добрі і злі боки існуючого порядку і витворювати з-поміж інтелігентних людей, готових служити всею силою для піддержання добрих і усунення злих боків життя”, а “ціль літератури – служити народові” [19, т. 26, 13, 12, 14]. Варто зазначити, що у Франковій статті-відповіді мова про літературу в цілому, а не про ідеологічну прозу. А втім, за кілька років до її публікації в тій же львівській “Правді” побачили світ повісті “Хмари” І. Нечуя-Левицького й “Семен Жук і його родичі” О. Кониського, в яких наявні художньо-стильові складники, які значною мірою відповідають згаданим Франковим концептам, і які згодом стали домінуючими у творах із життя інтелігенції І. Нечуя-Левицького, О. Кониського, Б. Грінченка, Олени Пчілки.

Уперше тенденційність із виразним пасофом національного спрямування оцінена крізь призму народолобської ідеї, герої, котрі своїми життєвими переконаннями контрастують з іншими персонажами, як складники ідеологічної прози, наявні вже в ранніх творах О. Кониського “Пропащі люди” (незавершене) (1863) і “Перед світом” (1866). Так, в оповіданні “Перед світом” змальовано діяльність просвітиків лікаря Світайла, пана Климковського та його дочки Марусі, котрі, попри нерозуміння і скептицизм сусідів-шляхтичів, беруться допомагати селянам. Марнотратному графу Чапському, представнику польського аристократичного роду, протиставлено козацького нащадка Климковського, котрий вірить у братерське єднання Польщі й Галичини. (Ідея порозуміння між двома народами, до реалізації якої О. Кониський докладав чимало зусиль, актуалізувалася наприкінці 80-х рр. у проєкті “Нова ера”). Як активний учасник національно-культурного руху, О. Кониський ще на початку 60-х рр. через публіцистичні й літературні твори взявся поширювати народолобські ідеї, навіть попри те, що вони не завжди знаходили належного відгуку і сприйняття серед сучасників. Так, М. Драгоманов загалом позитивно оцінив тематичне новаторство оповідання “Перед світом”, та додав: “Автор забув перше правило живої белетристики – виводити на сцену існуючі, а не вдумані особи й становища” [5, т. 1, 268, 269]. Згодом, коли почали

з'являтися твори із життя інтелігенції І. Нечуя-Левицького, О. Кониського, Б. Грінченка, критик гостро відреагував на них у "Листах на Наддніпрянську Україну". Особливо нищівною була критика О. Кониського. Відмовивши йому взагалі в літературному хисті, М. Драгоманов зауважив, що про О. Кониського радше можна говорити як про російського кореспондента, оскільки його літературна діяльність – "се плід непорозуміння в галицько-українських відносинах", "його ж романи з життя образованих класів, а надто людей вищого, університетського виховання, можуть тільки підводити українське письменство на глум перед людьми, знаючими те життя російсько-українське і навикшими до літературної манери російських, як і французьких і англійських, писателів реально-соціального напрямку" [6]. Б. Грінченко, опонуючи М. Драгоманову, закликав уникати суб'єктивності ("сторонності") у літературній критиці, віддав належне багаторічній культурно-просвітницькій діяльності О. Кониського й зізнався: "Белетристичні роботи його (О. Кониського. – Н. Б.) не вдовольняють мене може ще більш, ніж твори інших наших белетристів" [3]. Різка критика М. Драгоманова передусім була продиктована ідеологічними розходженнями в питаннях засад націєтворення та подальшого функціонування української літератури в умовах колонізаторської політики Росії. М. Драгоманов був переконаний, що "у наш вік націоналізм – це дуже стара пісня, <...> справдешній народоволець не може бути націоналом, не може бачити ідеалу позаду; не сила і слава його національності, а добро його народу – ось його ідеали" [5, т. 1, 152]. Хоча такі звинувачення М. Драгоманова були радше безпідставні, адже О. Кониського та І. Нечуя-Левицького, а згодом Б. Грінченка й І. Франка та інших насторожувало поширення ідей, в основі яких домінували соціальні питання, національні ж залишалися поза увагою. Особливо з урахуванням українського чинника, коли вищі його прошарки та інтелігенція давно були зденаціоналізовані та дистанціювалися від простого народу. Тож важливою передумовою зміни такого стану названі громадсько-культурні діячі середини ХІХ ст. убачали саме у вихованні національно свідомої інтелігенції. Явним для О. Кониського було й те, що націоналізм в українській літературі в основному соціальний, що це передусім "природній потяг народу обороняти ті прикмети од впливу чужої народности, розвивати їх, щоб жити в таких формах, в яких вивела його на арену природа й історія" [12, 566].

Поміркованішою була критика І. Франка, котрий позитивно оцінював тематичне новаторство, спроби українських авторів на тлі сучасної дійсності змалювати зародження нових соціальних відносин і появу типів – інтелігентів-просвітників й інтелігентів-радикалів.

Таке побіжне звернення (нагадування) до гострої дискусії між знаними й активними учасниками національно-культурного руху не мало на меті когось виправдати чи очорнити, а, навпаки, проілюструвати, що попри різні урядові заборони й переслідування, вузьке коло національної інтелігенції намагалося вибудувати стратегію національного розвитку, а дискусія саме й була неминучою ознакою діяльного громадсько-культурного й літературного життя.

Художньо-стильові та формозмістові зміни в українській прозі другої половини ХІХ ст. зумовили появу нового об'єкта художньої обсервації – інтелігента-різничинця, життя й діяльність котрого часто подано у хронікальній формі. А. Свидницький у соціально-психологічному романі "Люборацький" (1861) один із перших в українській літературі зацентрував на зрушеннях у свідомості представників молодого покоління, з якого в 60-ті рр. почала формуватися різночинна інтелігенція. Антось Люборацький, на власному досвіді переконавшись у схоластичності й навіть шкідливості духовної освіти і збагнувши високу місію священника, прагне принести справжню користь народу:

“вчити дітей, стояти за громаду перед паном, перед судом, перед царем” [17, 204]. Утім, за переконанням А. Свидницького, це неможливо, бо найменші вияви вільнодумства й бажання глибшого пізнання представники духовництва сприймають як загрозу своєму звичному існуванню, тож через це Антосьо покидає стіни духовної академії з “вовчим білетом” і передчасно помирає.

Націєцентрична позиція, глибока спостережливість й аналітизм зумовили звернення І. Нечуя-Левицького до насущних національних проблем, які стали присутніми в його літературному доробку. Ідеться про родину як один із визначальних елементів системи національних цінностей, що деморалізувалася й руйнувалася під впливом нових суспільно-економічних умов, загрожуючи існуванню української нації в цілому. Зокрема, із цього погляду з’ясовуються проблеми, пов’язані з формуванням національної інтелігенції в ідеологічній повісті “Хмари” (1874). Незважаючи на те, що в Київській духовній академії панувала схоластика й “чужий великоруський дух, чужа наука, чужий язик, навіть чужі люди <...>, щоб загнати ще глибше в землю нашу старовину і новину і поховати її навіки” [15, т. 2, 9], Дашкович, вийшовши з її стін, був патріотично налаштованим. Навіть більше, ставши відомим професором філософії, Дашкович відмовився працювати в московському університеті, а повернувшись у київський, згуртував талановиту молодь, записує народні пісні. Та через десяток років стає доволі-таки консервативним; якщо й запрошує студентів, то тільки для розваг дочок. Невипадковий моторошно-символічний сон і запізніле прозріння Дашковича: усе, що ще недавно було йому рідне й миле, іде під землю й тоне у воді. Найперша й найзначніша втрата – сім’я: спочатку через заклопотаність він віддаляється від свого батька, та поступово Дашкевич ще більше усамітнюється, байдужіє до рідних, а далі взаємне ігнорування. Визнаний університетський професор Дашкович збайдужів і до виховання своїх дітей. Безперечно, що порівняно з росіянином Воздвиженськими погляди Дашковича на сім’ю і роль у ній жінки були не настільки патріархальні, та все ж, щоб “уміла господарювати, порядок в домі давати і щоб уміла українських пісень співати. Я буду сидіть і філософствувать, а вона, тиха, добра та весела, буде коло мене шити й пісню мені співать” [15, т. 2, 16]. Тому з іронією й навіть деякою погордою реагує на поодинокі й несміливі спроби дружини зацікавитися його справами. (Одна зі сцен: “Тихо осміхаючись, Дашкович почав розказувать їй про філософа Канта. <...> Може, тобі ще розказать що-небудь про Спінозу або Локка?” [15, т. 2, 53]). Колись діаметрально протилежні за своїм світоглядом Дашкевич і Воздвиженський, зрештою, мають сім’ї, які сповідують абсолютно однакові морально-етичні й життєві цінності, тобто належать до типово обивательсько-міщанських (одна з багатьох показових сцен – поділ майна Сухобруха). На нашу думку, слушною була думка О. Кониського, котрий, виходячи із власного життєвого досвіду і проаналізувавши побут інших українських родин, висновував: “Українська дворянка и багата купчиха тепер чисте лихо на Україні, щирий ворог всего украинского <...> ненавидить все украинское и цурається его, <...> вигонить его з семьи, з дому” [12, 567-568]. В особі професора Дашковича І. Нечуй-Левицький змалював збайдужіле старше покоління освічених українців, оміщанених і зденаціоналізованих, котре не може претендувати на роль інтелігенції, як і не може бути авторитетом для молоді. На аналогічні негативні тенденції згодом звернув увагу й І. Франко у статті “Чи вертатись нам назад до народу?” (1881). “Новий чоловік” Павло Радюк великого значення надавав питанням національним (“протестуємо нашою свитою проти деспотизму, який насів на нашу українську національність, на нашу мову, на нашу літературу, на наше життя...” [15, т. 2, 136]), проблемам соціальним і жіночої емансипації. На відміну

від Дашковича Радюк, навіть попри свій молодечий запал і романтизм, послідовніший і сміливіший у своїх переконаннях, які для тодішнього київського товариства були надто радикальними, як наслідок, зажив слави “дракона революції”. У його словах ще багато пафосу, він проти наявного стану речей, утім ще не розуміє, як усе перемінити. О. Кониський, відгукнувшись на повість “Хмари” статтею “Коли ж виясниться?” (1875), слушно зауважив, що така поведінка Радюка передусім через “молодість, брак досвіду й досвідчених наставників” [13, 771]. Не варто залишати поза увагою й те, що Павло – дідич, тож І. Нечуй у дещо іронічному тоні змалював своєрідне різке прозріння цього суспільного прошарку, діяльність якого інколи зводилася до пафосних промов. Як літературний приклад – пан Комарчук з однойменного оповідання В. Коховського. Та Радюк еволюціонує: усвідомлює, що село для нього – це лише поетичний світ, своє ж покликання вбачає у справі просвіти народу, бо переконаний: “Підніметься наука в народі, то це само по собі вже потягне за собою й промислівство, і ремесство” [15, т. 2, 328]. Стає виваженішим і береться до конкретних справ: організації недільних шкіл і написання книжок для селянства. Хоча навіть такі поодинокі культурницькі проекти зденаціоналізоване суспільство сприймало як крамолу, короткотривалим у Російській імперії загалом був і період лібералізації.

1873 р. О. Кониський розпочав роботу над повістю-хронікою “Семен Жук і його родичі”, яку назвав “битописю живих людей”. Перші її дві частини з’явилися в галицькій “Правді” 1875 р. Попри те, що повість дійшла до нас у незавершеному вигляді [18, 42-59], вона, як і пізніші його твори із життя інтелігенції, безперечно, цікава й цінна змалюванням сучасних подій, як рефлексія пережитого (наприклад, “Антін Калина”), і, власне, висловленням ідейно-світоглядної позиції автора.

О. Кониський, як діяльний організатор національного життя, збагнув одну з помилок народолобців 50-х – початку 60-х рр., котрі замість конкретних справ часто все зводили до розмов і більше дбали про свій душевний і побутовий комфорт. Тож, гадаємо, повість “Семен Жук...”, з одного боку, можна розцінювати як ілюстрацію ймовірного поля кропіткої роботи просвітяників в селі, із другого – як своєрідну відповідь “Хмарам” І. Нечуя-Левицького.

Одна з художньо-стильових особливостей О. Кониського й І. Нечуя-Левицького як авторів ідеологічної прози – розлогий публіцистичний виклад суспільно-політичних тенденцій описуваної епохи. Не випадково О. Кониський обрав часом розгортання основних подій повісті другу половину 60-х – початок 70-х рр., період, коли запанував дух “економічного добробиту”, внаслідок чого “виросли ідеї дрібні, мізерні, виріс егоїзм, лукавство, <...> звонкі, але до краю пусті слова...” [20, 133]. Початок 60-х рр., що переважно асоціювалися із суспільним хаосом, О. Кониський навпаки вважає етапом історичного розвитку, який молода нація не може оминати, а має правильно скористатися ним. Однак через урядову реакцію “ватажки десь поховались” і “замість громадської роботи, видумали “кабінетну”, а “нива моральна, нива інтелектуальна життя нашого часу перелогує й досі” [20, 134-133].

О. Кониського така атмосфера найбільше гнітила через молодь, бо “дух молодіжний не стоїть, і йдуть вони, куди очі зирять” [20, 134]. Він позитивно оцінює поширення новітніх європейських ідей, йому імпонує плюралізм думок, та одночасно вбачає в цьому й певну небезпеку, оскільки через відсутність держави й невиробленість національних ідеалів молодь віддаляється від національного ґрунту. Будучи переконаним у необхідності і шляхетності працювати на ниві національній, заохочував до цього своїх сучасників, а особливо талановиту молодь: М. Грушевського, О. Барвінського,

О. Лотоцького, С. Єфремова та ін. У повісті “Семен Жук...” розгортається широка дискусія між прихильниками різних ідейних переконань: Семен – Джура, Негольський – Джура, Лаврова – Джура тощо. Центральне місце в цих навколокосмополітичних та ідеологічних дискусіях відведено Антону Джурі, котрий від початку позиціонує себе як космополіт. На відміну від представників родини Жуків і Олексія Віренка, котрі дотримуються націєцентричної позиції й у справах, і в житті, Джура не був прихильником якихось ідеологічних течій. Однак він і не космополіт радше раціоналіст, який керується прагматичним принципом: *ubi bene, ibi patria*. Розмірковуючи про космополітизм і про місце національної атрибутики в повсякденному житті, Антон, зауважимо, все ж таки висловлюється раціонально: “Треба, щоб дитина и без вистави (тут: *національного костюма*. – Н. Б.) знала, хто вона є, <...> росла и розвивалась прямо тільки людиною” [20, 674]. Але коли заходить мова про корисність / шкідливість світового громадянства, Джура мимохіть висловлює думку, що суттєво впливає на сприйняття цієї ідеології: “космополітизм не вадить добру ніякої *осібної* (курсив. – Н. Б.) нації, ні добру загалом усіх людей” [20, 674]. Тобто в основі лежить “осібність нації” як доконаний факт, про що тодішні українські інтелігенти-різночинці могли тільки мріяти. Навіть пані Лаврова, котра ніколи не вирізнялася стійкістю світоглядних позицій, гостро відреагувала на зауваження про національний одяг її сина, апелюючи до Антона: “Чи єсть у космополітів реальний ґрунт? <...> де користь, де плоди космополітичної праці? Нема! Бо космополіти однаково працюють і на німців, і на шведів, і на жидів, і через те праця їх розлітається по всьому світу такими крапельками, що з неї і плода ніякого нема” [20, 674].

Авторська позиція І. Нечуя-Левицького, О. Кониського й Б. Грінченка як ідеологів національно-культурного життя українців щодо поширення космополітичних ідей значною мірою зумовлена Шевченковим гаслом: “В своїй хаті своя правда і сила, і воля”. Утім О. Кониський завжди й відкрито заявляв про свій націєцентризм. Як згадував О. Лотоцький: “Я не знав людини, що більше, ніж він (*Кониський*. – Н. Б.), жила життям батьківщини, страждала її горем, була щаслива з її щастя. Можна любити Україну так як її любив Кониський, – але більш, як він, – любити не можна”, – та додав: “Се була людина, що не знала компромісів у національній справі, і кожне розходження з ним у тій справі, яку він справді брав завше засадничо, було для нього підставою для розходження особистого” [14, 175-176]. Аналогічні спогади про О. Кониського залишив й інший його учень С. Єфремов [7, 132].

Семен Жук – молодий дідич, котрому попервах радше властивий ідеалістичний погляд на суспільство і його розвиток. Семен, захопившись новітніми ідеями, замислюється над питаннями, актуальними для тодішньої демократично налаштованої молоді: що робити і як стати корисним народу. Не береться вчителювати, як радить Джура, хоч і переконаний у корисності освіти для розвитку селянського суспільного прошарку, однак усвідомлює, що не має хисту, а правнича діяльність тоді матиме сенс, коли одночасно з підвищенням моральності суспільства пропагуватимуться елементарні правові знання. (Прозаїк був глибоко переконаний у необхідності саме морального переродження суспільства. У неопублікованому щоденнику “Думки і помітки” від 29 грудня 1883 р. зауважено: “Лихі добутки його (*суспільства*. – Н. Б.) можна зменшити лишень добрим моральним вихованням, а сего то у нас і бігма, і ніяка конституція не дасть його; <...> Природніх недостатків людей не викоринить ніяка політична форма!” [9].)

Семен Жук у повісті змальований переважно як сформована особистість, з розмов і дискусій стають зрозумілішими його погляди щодо розвитку суспільства.

Не бажаючи повторювати помилок “романтичних” народолобців (тобто періоду 40–50-х рр.) і відмежовуючись від свого літературного побратима Павла Радюка, категорично заявляє: “Не носитиму я народного убрання, заігрувать з мужиком не буду...”, – й окреслює свою стратегію: “Тільки працювать, учить ділом і давать пораду тільки тогді, як у мене питатимуть” [20, 13]. Таке ненав’язування своєї волі й не загравання із селянами, ідея кооперації, розрахована як довгостроковий та ефективний проект, дають змогу йому зблизитися з ними й довести свою щирість, а головне, показати результативність “малих справ” на селі. Якщо Павло Радюк упродовж тривалого часу літає в емпіреях, а через кохання до красуні Ольги Дашкович забув про Галю Масюківну й навіть був готовий відмовитися від своїх переконань, що й викликало певну іронію І. Нечуя-Левицького, то Семен Жук постає радше заземленим, зосередженим на вирішенні саме соціально-економічних проблем селян.

Не консерватор і не ретроград, Семен доволі критично ставиться до університетської освіти, яка має зміцнювати не тільки інтелектуально, а й духовно, проте “наша професура – се стара каліч, напоєна <...> духом користи, егоїзму, бюрократизму...” [20, 179]. Тому вважає університетську освіту для жіноцтва невчасною, хоча й переконаний в її необхідності, бо “женщини перша природна роля – єсть роля матері; значить – роля найважнійша в громадському житті: роля воспитальниці! <...> Яким духом напоєна мати, таким вона напоїть і своїх дітей” [20, 178].

Попри різні бюрократичні зволікання й відмови, доноси й наклепи сусідів-поміщиків, обшуки й поліцейський нагляд, Семен Жук не радикалізується, як Юрій Горovenко (“Юрій Горovenко”), і не обмежується організацією позичкової каси. В образі Семена Жука уособлено молодого народника, котрий не ідеалізує селян, розуміє причини їх недовіри, а почасти й відвертої ворожості, однак підтримка родини й упевненість у правильності й потрібності починань не дають можливості йому зійти з обраного шляху. Жук один із тих літературних типів, що перебуває у стані душевної гармонії, а доля за таке життя винагороджує його відданими друзями й хорошою родиною.

Розвіяти деякий молодечий ідеалізм, особливо щодо духовного розвитку українців і суперечок ідеалістів і реалістів, визначитися із планами Семену допомагав поміщик Олексій Віренко. Він “... держався з їм (Жуком. – Н. Б.) як з ровесником, як з рівнею, і на помилки Жука вказував так скусно, що Жуку здавалося, наче він сам зрозумів свою помилку” [20, 295]. В образі Віренко змальовано той тип представника старшого покоління української інтелігенції, що, на відміну від нечуївського професора Дашковича й попри переслідування, не полишив праці задля народу, навіть більше, утверджується у правильності свого шляху. Своїми поглядами на розвиток суспільства Віренко близький до поміркованих матеріалістів, а втім не відкидає й важливості духовного начала в житті: “Без пісні, без поезії, без искусства жить не можна <...>, тільки духовні сліпці <...> проповідують хрестові походи против поезії” [20, 339-340]; не до вподоби йому національне самолюбівання і традиційні бідкання-нарікання на долю. Як і більшість персонажів прози другої половини XIX ст., Віренко з пересторогою сприймає місто, з котрого йде цивілізація, яка, звільнивши кріпаків, “наділа на всіх селян ярма економічного рабства” [20, 751]; вірить, що вирішення економічних проблем селянства позитивно вплине на їх морально-духовний і освітній розвиток. Вочевидь, така позиція Віренко була продиктована не тільки й не стільки народолобською ідеологією, а значною мірою спостереженням під час подорожі по Європі самим О. Кониським становищем європейського робітника. Таке припущення підтверджує Рися: “Не стояв перед її очима на Україні той страшений пролетаріат, котрий вона

бачила за кордоном” [20, 872]. Тож Віренко – актуальний у тогочасних умовах зразок поміркованого наставника, завдяки котрому прогресивна молодь могла би швидко перейти від риторики до конкретних справ, що й бачимо на прикладі Семена і Рисі.

З-поміж жіночих образів повісті, що світоглядно близькі Семену, варто виокремити його сестру Рисю. Попри юний вік Рисі, О. Кониський саме в ній бачив яскраву представницю нового покоління українського жіноцтва: емансипована, із критичним мисленням, із прагненням інтелектуального і професійного розвитку. Для О. Кониського було важливо не тільки показати освіченість Рисі, її прогресивність і розуміння нею суспільних процесів, а й уміння відстояти свою позицію. Із цього погляду вона відрізняється від своєї сестри Соні, а ще більше від Уляни Лаврової. (Соня щиро кохає Семена, цілковито поділяє його погляди й допомагає йому, однак в її характері немає жаги пізнання нового). Зрада Джури хоч і засмучує Рисю, але ненадовго, вона зрештою усвідомлює, що не могла би створити сім'ї з такою егоїстичною і меркантильною особою. Завдяки самоосвіті і впливам Семена та Олексія, Рися швидко дорослішає, розуміє, де і як може прислужитися народу. Рися, як і Люба Калиновська (“Товаришки” Олени Пчілки), їде в Європу здобувати освіту, а повертається не тільки дипломованим лікарем, а й цілком сформованою особистістю, свою частину землі віддає селянам, оскільки бачить своє покликання в медицині.

Протилежним за світоглядом, та загалом не негативним, виступає Антон Джура, в образі котрого уособлено тих освічених молодих українців, що, захопившись новітніми європейськими ідеями, основою своєї життєвої позиції все ж таки обирають економічний егоїзм. За переконанням О. Кониського, причина такого вибору молоді – новий етап економічних відносин, “новий дух”, “котрий тогді тільки що подавав свої міязми, а в тих міязмах багацько задушилось людей, і ще більше гарних речей про волю і освіту – перемінились на короткі, незвучні, але корисні слова: акція, облігація, банк, дивіденда, гроші!” [20, 135]. Для Антона, лікаря-початківця, котрий знав нужду в університеті, пріоритетом у житті стають гроші. Зрештою, він ніколи й не приховував цього: закоханий в Рисю, однак більше розраховує на її придане, бо ж “коханням ситий не будеш” [20, 256]. На відміну від Семена Антон не вірить, що покращенням економічно-матеріального становища можна змінити людську натуру, тож вважає марними будь-які спроби допомогти селянам і робітникам, бо кожен із них має зарубати “собі на пучці девізу: сам собі помагай” [20, 667]. До того ж переконаний, що філантропи теж тільки марнують час, бо “гатять тут безодну прорву, котра вік була, єсть і буде, котрої не можна загатить, котра зветься боротєм за жите” [20, 669]. У цій боротьбі він із легкістю забуває кохану Рисю та бачить кращі перспективи з пані Лавровою. Однак такі егоїстично-прагматичні життєві принципи, зрештою, не приносять йому щастя.

Проаналізовані вище твори значною мірою зумовили появу повістей “Сонні мари молодого питомця” (1876) і “Скошений цвіт” (1877) В. Барвінського. І. Франко, згадуючи одну з дискусій із В. Барвінським про подальший розвиток галицької літератури та її ідейно-тематичне спрямування, серед іншого згадав і намір опонента змалювати “життя руської інтелігенції, головно духовенства”, і “щоб повість побуджувала таким чи іншим способом патріотичні почуття” [19, т. 33, 399]. І. Франко ж, навпаки, був переконаний і переконував В. Барвінського в необхідності вивчення і змалювання найдрібніших психологічних аспектів поведінки індивіда. Втім названі твори В. Барвінського привертають увагу насамперед новаторською для західноукраїнської літератури проблематикою та образами перших галицьких симпатиків ідеї народолюбства. Скажімо, Степан,

головний герой повісті “Хлопська дитина” (1862) Ф. Заревича, як адвокат береться захищати селян, проте його прагнення ще не кореспондуються з народололюбськими ідеями. І Улян (“Сонні мари...”), у душі котрого “будилась охота знятися до борби за правду того смирного, тихого і трудящого світу євангельського” [2, 88], і Степан (“Скошений цвіт”), який зачитувався “Кобзарем” і мріяв повести народ “дорогою всесвітнього поступу” – представники молоді, що відчули “новий дух нового життя” [1, 28]. Однак сентиментально-романтична стилістика названих творів та, як зауважив І. Франко, “патріотичне многослів'я закриває брак дійсної психології і життєвої правди” [19, т. 41, 478].

Повість “Скошений цвіт” – це ще й цілеспрямована спроба письменника привернути увагу до проблеми жіночого безправ'я. Роздумуючи над гіркою долею жінки, В. Барвінський в експозиції твору зазначив: “Можна безкарно топтати дівочу красу, в шматки розривати жіноче серце, глумитися над неволею жінки! <...> тобі відібрали голос у нашій суспільності, <...> не дали змоги знятися із власної неволі і недолі, і власними силами стояти у житю” [1, 19]. Трагічна доля Меланії, головної герої повісті, засвідчує крах не тільки її сподівань розпоряджатися своєю долею, а й кризу, патріархальну заскоружливість галицького духівництва (що була основою галицької інтелігенції), його деморалізацію й деградацію. Через кілька років, але вже в гостровикривальному пафосі, до цієї проблематики звернулися М. Павлик та І. Франко.

Протягом наступних трьох десятиріч (1880–1900 рр.) побачила світ низка творів із життя інтелігенції, в яких пропагується шляхетність “малих справ” на селі, увиразнюється завдання, які стоять перед народниками, акцентується на ідеї мирного, еволюційного шляху переродження суспільства. Ідейна своєрідність ідеологічних творів другої половини XIX ст. полягає у змалюванні нового типу людини та її поведінки. Оскільки цими новими людьми переважно були молоді дідиці (виняток Марко Кравченко, “Сонячний промінь” Б. Грінченка), яскравіше помітним стає відхід письменників від гостро викривального змалювання поміщиків, натомість дається зразок нових ліберальних, добросусідських відносин між поміщиком і селянами. Це відповідало тогочасній суспільній тенденції, особливо якщо згадати про появу цілого прошарку шляхетних поміщиків, як-от: Семеренки, Яхненки, Терещенки, Ханенки, Павло Потоцький, Василь Тарновський та чимало інших, що були знаними меценатами й народними добродійниками. Для цієї ідейно-тематичної групи творів також характерна як відсутність ідеалізованого погляду на селянина, так і дещо критичне змалювання обивателя-міщанина.

Ще одна особливість української ідеологічної прози, яка стала домінантною, – змалювання інтелігентів-просвітників крізь національно-психологічну призму. З одного боку, відсутність громадянського суспільства, цілковита безпросвітність селянства, страх навіть перед звичайним сільським писарчуком (бо він “видющий в законах”), із другого – асиміляційні процеси й усвідомлення віддаленості зумовлюють гіпертрофоване відчуття вини інтелігентів-просвітників перед народом. Не знаходить душевного спокою Марко Кравченко (“Сонячний промінь”), побачивши, наскільки деградувало село, особливо його вразила аморальність зденаціоналізованої і спролетаризованої молоді. Метафору “грішник” О. Кониський виніс навіть у назву повісті “Грішники” (1895). Головний герой якої поміщик Артем Пригара, можливо, і пізно, але усвідомлює поглиблення негативних процесів у суспільстві, в якому переважають “пігмеї з горожансько-патріотичними почуттями”, для котрих “етика почала погоджуватися з душогубством і розбишацтвом; братолюбіє і рівність – з каторгою і неволенням; кохання йде на компроміс з полігамією”, а в церкві, що “приневолює до обрядового православ'я”, “замість моральності – маска

лицемірства” [10, 23], намагається спокутувати свій гріх перед народом, спонукаючи до цього й інших, і зокрема, Тоню Пашенкову.

Центральними у творах із життя інтелігенції стають образи шляхетних і високоморальних патріотів-народників, котрі демонструють характерне для українського культурно-просвітницького руху “осіле ходіння у народ”, яке й мало закласти основи морального, національно свідомого й відповідального суспільства. Попри емоційно-чуттєве змалювання і значний автобіографізм, образи інтелігентів-народників, як і повороти їхньої долі, радше типові, ніж індивідуальні; їхні характери та ідейні переконання увиразнюються в конфліктних ситуаціях і дискусіях. Художньо-образна система творів із життя інтелігенції зазвичай структурована за принципом контрастно-паралельного життєпису, адже час “економічного добробиту” породив і не менш виразних псевдонародників і фразерів (Кованько – “Хмари”, Нельговський та Ноздроватий – “Семен Жук...”, Аристид – “Над Чорним морем” та ін.), для котрих важливіше зовнішнє, хоча не менше було і прагматиків, які дбали тільки про власну вигоду, як-от Раїса Брагова (“Товаришки”) чи Гордій Раденко (“На розпутті” Б. Грінченка).

Ліберальний підхід до вирішення актуальних національних проблем час від часу загострював суперечності в колі народників, зумовивши появу образу інтелігента-різничинця як змарнованої сили, як-от Юрій Горovenко з однойменного твору О. Кониського.

Явні також і деякі суто індивідуальні особливості створення образів в ідеологічних творах другої половини XIX ст. Передусім під впливом ідеї М. Костомарова, що була викладена у статті “Дві руські народності” (1862), позначено змалювання національних особливостей семінаристів Київської духовної академії у “Хмарах” І. Нечуя-Левицького. Письменник чітко розмежовує українців, акцентуючи на індивідуалізмі, культурі особистої поваги й описує їхню вроджену фізичну красу, і росіян, з їх відвертими зверхністю і деспотичністю, нехтуванням права чужої власності й думки, побутовою й особистою неохайністю та фізичною незугарністю. Відрізнялася позиція О. Кониського в повісті “Вісім день з життя Люлі” й Олени Пчілки у “Світло добра і любові”, в яких зауважується, що демократично налаштовані росіяни активно й жертвовно долучаються до народолюбського руху, підтримуючи культурно-просвітницькі прагнення українців.

Протягом останніх десятиліть XIX ст. відбувається проблемно-тематичне збагачення ідеологічної прози, порушується проблема переслідування інтелігентів-народолюбців за їхні ідейно-світоглядні переконання: оповідання “Антін Калина” (1878, опубліковане 1882), “Драма в тюрмі” (1879), “Чотири вечора” (1897), повісті “Юрій Горovenко” (1883), “Молодий вік Максима Одинця”, “Грішники”, “Вісім день з життя Люлі” О. Кониського; “Хмари”, “Над Чорним морем” І. Нечуя-Левицького; оповідання “Байда” (1890) і повість “На розпутті” (1891) Б. Грінченка (Гайденко через свою просвітницьку роботу змушений був покинути село).

Про переслідування активної, демократично налаштованої української інтелігенції автори ідеологічних творів знали не із чуток, оскільки неодноразово переживали пониження по службі та обшуки, О. Кониський же відбував заслання й кілька років був під гласним і негласним поліцейським наглядом. Окрім того, судячи зі щоденникових записів та спогадів сучасників, постійно відчував на собі тиск київської адміністрації. У його творах “Антін Калина”, “Чотири вечора”, “І ми – люди!”, “Юрій Горovenко”, “Молодий вік Максима Одинця” та ін., завдяки використанню внутрішніх монологів, проблема переслідувань психологізується, відчутний її автобіографічний чинник. Так, в оповіданні “Антін Калина” письменник із болем у душі описує матеріальний, а особливо морально-психологічний, стан політичного засланця: “Кого Господь

Бог не покарав адміністративним засланням, той ніколи, нізачо не зрозуміє, що значить – ж и т ь н а з а с л а н н і. <...> Чоловік не взаперті і, здається, не на прив'язі, а з місця йому й ступити не пустить жадний десятник!.. Треба зодягтись, обутись, квартиру і їжу добути, світло, тютюн – і се все за шість карбованців, бо більше казна не дає; <...> Хіба ж не мука приневолювати чоловіка, щоб він щодня потроху теряв образ божий, щодня потроху вмирав, і не давати йому вмерти... Умирання без смерті!" [11, 104].

Оце "умирання без смерті" дещо дезорієнтує двох самоназваних "обивателів", котрих після років активного громадського життя відправили "спасати душі" ("І ми – люди!" О. Кониського) та стає фатальним для чесної й чутливої натури Юрія Горovenка. Герой-оповідач ("І ми – люди!") та його приятель Опанас приречені на біологічне існування, адже держава через свої інституції не тільки карає, а й, по суті, поширює контроль і на приватне життя, змушуючи діяти за принципом: їж борщ із грибами, держи язик за зубами. Оповідання "І ми – люди!" іронічне за своєю стилістикою, в якому наратор змальовує життєві ситуації, які втратили будь-яку логіку чи послідовність через утручання каральної системи. Однак герої оповідання "І ми – люди!", як і Юрій Горovenко, не готові відмовитися від своїх ідейних переконань і боротьби, адже тоді "доведеться ховати не тіло, а дух свій, свої гадки, свій символ, свого бога!.." [11, 84].

Юрія Горovenка з однойменної повісті вражає затхла атмосфера провіційного Глупова, а ще більше Ломакова й ломаківської гімназії, де через процвітання релігійного фанатизму, шпигунства й доносів не було місця науці. За таких умов передбачуване рішення гімназійної ради щодо десятирічного "пропагандиста" Шпаченка – різка заява Горovenка та реакція на його дії державної каральної машини. Поліцейські обшуки вразили своєю брутальністю, приниженням людської гідності і стали причиною глибоких, не тільки душевних, а й фізичних, страждань Юрія: "Чув, що у його коло серця в'ється холодна гадина... він зціпив зуби <...> затрусився, заскреготів зубами... холодний піт великими краплями виступив у його на чолі <...> здавалося, що по його тілу лазять гадюки і жаби" [11, 442]. Жертвою переслідувань стає й сільський учитель Данило ("Чотири вечора"), котрий взявся навчати дітей та їхніх батьків, а найтяжча його провина – читання селянам "Катерини" Т. Шевченка.

Жорстка урядова реакція й переслідування за участь (чи просто прихильність) у культурно-просвітницькому русі загострили проблему вибору між громадським обов'язком працювати для народу та тихим життям обивателя. Б. Грінченко в оповіданнях "Зустріч" (1888), "Байда" (1890), актуалізувавши цю проблему, спробував з'ясувати причини зневіри народолобців. Семен ("Зустріч") віддаляється від інтелігентів-просвітників, збагнувши, що їхня діяльність безрезультативна й безперспективна насамперед з огляду на моральні якості деяких учасників і методи роботи: "Клав на терези на одну шалю наш убогий дух, наші лінощі, зрадництво та нелад, а на другу – могутню озброєну систему. <...> і друга шалю важко і глибоко спускалася" [4, 258]. Василь же, у поглядах котрого відчутний вплив Біблії, сприймає відступництво Семена як вияв слабкодухості, помножений на бажання матеріального добробуту. Однак і він змушений погодитися зі справедливими закидами Семена народолобцям: "Де вироблена своєрідна література, що запалювала б дух усім тим, хто вагається, що єднала б усіх до купи?"; "Будьте силою – і не кидатимуть вас серед шляху"; "Здобудь, завойуй собі, і не кажи про перешкоди!" [4, 252]. Протилежну ситуацію змалював О. Кониський: через несприйняття деяких методів діяльності народолобців Горovenко ("Юрій Горovenко") зближається із народовольцями. Наскільки порушена Б. Грінченком проблема була критичною для народолобського руху, можна судити зі спогадів О. Лотоцького, котрий, згадуючи про діяльність київських народолобців у 90-х рр., з-поміж іншого

зауважив “повну неосвідомленість щодо самих фактів національного життя, нерозуміння дійсних потреб часу, – все це зводило українське громадське життя в глухий кут нереальних, теоретичних суперечок на вузько-гурткіському та особистому ґрунті” [14, 159].

У творах із життя інтелігенції оприявнюється й інша проблема, зумовлена наслідками асиміляції, ідеться про комплекс меншовартості. Типовою із цього погляду виглядає поведінка вчителя Фесенка (“Над Чорним морем”), котрий свою освіченість і наближеність до культури метрополії демонструє поширено-примітивним способом, “як деякі наші трошечки просвічені пани, котрі хочуть показати, що вони вже зовсім спаніли і не можуть навіть вимовити по-українській доладу й одного слівця” [15, т. 5, 141]. Проте в суспільстві спостерігалася й інша тенденція: своєрідне національне прозріння переживають герої творів “Товаришки” (Люба Калиновська й Корнієвич) і “Світло добра й любові” (Петро Підгірний та Євгенія Хотько) Олени Пчілки. Демократично налаштована Люба Калиновська (“Товаришки”) здобуває медичну освіту, щоб мати можливість допомагати селянам і стати корисною суспільству. Українські слова, які Люба мимохідь почула в гамірному віденському кафе, зачудували її; згодом у розмові з Бучинським намагається “підладитись”, бо почуває, що “так треба, що говорить з ним по-російськи просто не випадає, власне, таки аж соромно яось! <...> Вони виробили собі свою мову і для культурної потреби, а ми? Переходимо зараз на російську, коли заводимо поважнішу бесіду!” [16, 221] Причину такого стану речей вона вбачає у школі, яка наломала і призвичаїла українців розмовляти чужою їм мовою. Зрештою, Люба (“Товаришки”), як і Петро Підгірний (“Світло добра і любові”) доходять висновку поширювати національну ідею та розвивати національну культуру.

Ідеологічна проза в українській літературі другої половини ХІХ ст. постала як відгомін культурно-просвітницького руху, який в Україні своїми завданнями багато в чому збігся із засадничими ідеями позитивізму, що вплинули на її розвиток. Та сприйняття ідеологічних творів поза історичним контекстом значною мірою викликає критицизм і скептицизм, попри те, що їх поява була закономірним процесом, зумовленим новими суспільними умовами, пошуком об’єкта художньої обсервації та функціями, які покладалися на цей різновид прози: пропагування нових ідей і виховання свідомого покоління української інтелігенції. Інша річ, що на шляху до досягнення цієї мети раз по раз з’являлися й суб’єктивні, й об’єктивні чинники, які помітно нівелювали роботу народолобців.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Барвінок В.* Скошений цвіт. – Львів, 1877.
2. *Барвінський В.* Сонні мари молодого питомця. – Львів, 1884.
3. *Грінченко Б.* Листи з Наддніпрянської України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/drag/drag206.htm>
4. *Грінченко Б.* Твори: У 2 т. – К., 1990. – Т. 1.
5. *Драгоманов М.* Листи на Наддніпрянську Україну // *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т. 1.
6. *Драгоманов М.* Листи на Наддніпрянську Україну. Додаткові листи. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/drag/drag208.htm>
7. *Єфремов С.* Про дні минулі // *Молода нація.* – № 2 (27). – С. 132.
8. *Зоря.* – 1888. – № 6. – 15 (27) березня. – С. 98.
9. *Кониський О.* Думки і помітки. (Неопублікований щоденник) // *Інститут літератури НАНУ.* – Ф. 108 (О. Огоновський). – Спр. 136.
10. *Кониський О.* Грішники // *Зоря.* – 1895. – Ч. 2.
11. *Кониський О.* Оповідання. Повісті. Поетичні твори. – К., 1990.
12. *Кониський О.* Український націоналізм // *Правда.* – 1875. – Ч. 14.
13. *Кошовий О. (Кониський О.)* Коли ж виясниться? // *Правда.* – 1875. – № 19.
14. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – Ч. 1.

15. *Нечуй-Левицький І.* Збір. тв.: У 10 т. – К., 1965.
16. *Пчілка Олена* Твори. – К., 1988.
17. *Свидницький А.* Роман. Оповідання. Нариси. – К., 1985.
18. *Сиваченко М.* Повість-хроніка О.Кониського “Семен Жук і його родичі” // *Радянське літературознавство*, 1968. – № 8. – С. 42-59.
19. *Франко І.* Зібрання творів у 50-ти томах. – К., 1980.
20. *Яковенко О. (Кониський О.)* Семен Жук і його родичі. // *Правда*. – 1875. – №№ 1-10, 16-20, 22.

Отримано 19 вересня 2014 р.

м. Київ

